

ԱՐՏՅՈՄ ՏՈՆՈՅԱՆ, ք.գ.թ.

ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի դոցենտ,

ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի

Իրանի բաժնի գիտաշխատող

էլ. փոստ՝ artyom.tonoyan@ysu.am

DOI: 10.56813/2953-786X-2022.2-254

**ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՋ՝**

Հայաստանի առաջին հանրապետության (1918-1920 թթ.)՝ Պարսկաստանի հետ ունեցած հարաբերությունների վերաբերյալ առկա սկզբնաղբյուրային գրականությունը (տե՛ս Խատիսյան, 1968, Վրացյան, 1958; Սամսոն, 1934/3-6/, նույնի՝ 1935, Տեր-Մինասյան, 1990 և այլք), ինչպես նաև ցարդ արված ուսումնասիրությունները և դրվագային քննությունները (տե՛ս Եսայան, 1967, Զոհրաբյան, 1980, նույնի՝ 1985 և 2010, Հովհաննիսյան, 2005, նույնի՝ 2014, Բադալյան, 2019, Hovhannisian, 1971 and 1982, Bayāt, 2000) թեև կարևոր են այդ ժամանակահատվածում երկու երկրների միջև հարաբերությունների և դրանց առանձնահատկությունների մասին ընդհանրական պատկերացում կազմելու դիտանկյունից, սակայն որոշ խնդիրներ, այնուամենայնիվ, դեռևս մնում են ոչ լիարժեք ուսումնասիրված և հրատարակված, որոնց քննությունը կարևոր է թվում Հայաստանի առաջին հանրապետության՝ ար-

* Հոդվածի նախնական տարբերակն ընթերցելու և արժեքավոր դիտողություններ ներկայացնելու համար հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Հայաստանի ազգային արխիվի և ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի աշխատակից, պ.գ.թ. Աստղիկ Հակոբյանին:

տաքին քաղաքականության ոլորտում ունեցած խնդիրների վերհանման առումով:

Նշված խնդիրների թվին են պատկանում նաև Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի առաջին հանրապետության անկախության ճանաչման հարցը և դրա ազդեցությունը հայպարսկական հարաբերությունների վրա 1918-1920 թթ.:

Մինչ այժմ հրատարակված սկզբնաղբյուրներում, գիտական աշխատանքներում և գիտահանրամատչելի ակնարկներում Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի առաջին հանրապետության անկախության ճանաչման խնդրի առնչությամբ տեղ գտած հաճախ հակասական և իրարամերժ կարծիքները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք հիմնական խմբի, որոնք են՝

1. Հայաստանի առաջին հանրապետության անկախությունը ճանաչվել է Պարսկաստանի կողմից 1919 թ. հուլիսի 7-ին (տե՛ս Բադայյան, 2019):

2. Առաջին հանրապետության անկախությունը կարող է իրավական առումով ճանաչված համարվել Պարսկաստանի կողմից՝ հաշվի առնելով, որ Հայաստանը մյուս երկրների պես Պարսկաստանում ունեցել է դեսպան՝ հանձին Հովսեփ Արղությանի (տե՛ս Տեր-Մինասյան, 1990):

3. Անկախ Հայաստանի անկախության ճանաչման կամ չճանաչման խնդրից՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության և Պարսկաստանի միջև չի կնքվել երկկողմ հարաբերությունները կարգավորող որևէ պայմանագիր (տե՛ս Զոհրաբյան, 1985, 74):

Մի կողմ թողնելով ներկայացված կարծիքների առանձին վերլուծությունը՝ ստորև քննության ենք առել այն ջանքերը, որոնք գործադրել է Հայաստանի առաջին հանրապետության

քաղաքական ղեկավարությունը Հայաստանի անկախությունը Պարսկաստանին ճանաչել տալու և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ, ինչպես նաև այն պատասխան գրությունները, որոնք ստացվել են Պարսկաստանից նշված հարցի առնչությամբ:

Այսպես, 1918 թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հռչակում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն, և արդեն հունիսի 13-ին առաջինը հենց Թիֆլիսում պարսից հյուպատոսին է ուղարկվում Հայոց ազգային խորհրդի և կառավարության ծանուցումը հետևյալ բովանդակությամբ.

«Ձերդ Գերագանցություն,

Անդրկովկասյան Հանրապետության լուծարման հետևանքով Կովկասի Հայոց ազգային խորհուրդը [1918թ] մայիսի 28-ի իր ժողովում, հայ ժողովրդի կողմից իրեն տրված լիազորությունների հիման վրա, որոշեց հռչակել հայկական պետության անկախությունը և հիմնել Հայկական Դեմոկրատական Հանրապետություն:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պատիվ ունի այդ մասին հայտնել Ձերդ Գերագանցությանը և խնդրել այդ մասին տեղեկացնել Պարսկական կայսերական կառավարությանը:

Ձերդ Գերագանցությանը խնդրում ենք ընդունել մեր խորին հարգանքների հավաստիքը:

*Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ
Հայկական Հանրապետության կառավարության նախագահ
Արտաքին գործերի նախարար
Ազգային խորհրդի քարտուղար*

*Հաղորդագրությունն ուղղված է՝
 Շվեդիայի թագավորական կառավարությանը
 Ավստրո-Հունգարիայի կայսերական կառավարությանը
 Օսմանյան կայսերական կառավարությանը
 Բուլղարիայի թագավորական կառավարությանը
 Իսպանիայի թագավորական կառավարությանը
 Դանիայի թագավորական կառավարությանը
 Հոլանդիայի թագավորական կառավարությանը
 Գերմանիայի կայսերական կառավարությանը»* (Սուրբիս-
 սյան, 2009, 76-77):

Այս ծանուցագրի առաքումից հետո թեև հենց նույն տա-
 րում՝ 1918 թ. ընթացքում, Հայաստանի առաջին հանրապե-
 տության և Պարսկաստանի միջև ծավալվում են որոշակի քա-
 դաքական հարաբերություններ, մասնավորապես ավելի լայն
 լիազորություններով է սկսում գործել Երևանում պարսից հյու-
 պատոսությունը (Ջոհրաբյան, 1985, 75)¹, նաև տեղի են ունե-
 նում որոշ պաշտոնական փոխայցեր², սակայն Հայաստանի

¹ 1918-1920 թթ. ընթացքում պարսկական կառավարությունը դեսպանատներ
 չի բացել ո՛չ Հայաստանում, ո՛չ Վրաստանում և ո՛չ էլ Ադրբեջանում: Փոխա-
 րենը նշված երեք երկրներում էլ պահպանել է դեռևս ցարական շրջանից
 գործած հյուպատոսությունները՝ նախկինում ունեցածից առավել լայն լիա-
 զորություններով, իսկ գլխավոր հյուպատոսության կարգավիճակն էլ թողել
 է Թիֆլիսի պարսից հյուպատոսությանը (Ջոհրաբյան, 1985: 75):

² Օրինակ՝ Հայաստանի կառավարության հետ առևտրատնտեսական, քա-
 դաքական և քաղաքացիական հարցերով բանակցություններ վարելու լիա-
 զորություններով Պարսկաստանի թագաժառանգ Հասան խան Մոշիր օղ-
 Դոուլե Փիրնիայի կողմից 1918 թ. դեկտեմբերին Երևան է ուղարկվել պարս-
 կական մի պատվիրակություն, որի կազմում են եղել Մարանդի գավառա-
 պետ Վոսուղ Մամալիքը, Մակուի սարդարի ազգական Հաջի խանը և այլք:
 Պարսից պատվիրակությունը հանդիսավոր ընդունելության է արժանացել
 Հայաստանի կառավարության կողմից՝ նախ ընդունվելով վարչապետ Հ.
 Քաջազնունու և արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանի, ապա և էջ-

անկախությունը մնում է Պարսկաստանի կողմից պաշտոնապես չճանաչված: Այդ մասին է վկայում Հայաստանի կառավարության՝ 1919 թ. հունվարի 9-ով թվագրված գրությունը՝ ուղղված պարսից շահին, որում պարսկական կողմին ոչ միայն հիշեցվում է Հայաստանի անկախության հռչակման մասին, այլև ներկայացվում է կառավարության կազմը: Գրության մեջ, մասնավորապես, նշված է.

«Հայտնվում է, որ իր ժամանակին բոլոր պետություններին հայտնված է Հայկական դեմոկրատական հանրապետության անկախության հռչակումը, բայց նկատի առնելով հաղորդակցման անկանոնությունը, հայկական կառավարությունը պարտք է համարում կրկնել նույնը:

Հայաստանի կառավարությունը հայտնում է իր կառավարության կազմը.

Ռ. Քաջագնունի – Նախագահ մինիստր

Ս. Մանուկյան – ներքին գործոց մինիստր

Ս. Տիգրանյան – արտաքին գործոց – , , –

Ս. Էնֆիաջյան – տնտեսական – , , –

Գ. Մելիք-Ղարազոզյան – լուսավորության – , , –

Լ. Ղուլյան – պարենավորման – , , –

Ս. Հարությունյան – արդարադատության – , , –

Ս. Խատիսով – ընդհանուր օգնության – , , –

միաձնում՝ կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի կողմից: Ընդ որում, վերջինը Առաջնորդարանի սրահում, ի պատիվ պարսից պատվիրակության, կազմակերպել է հանդիսավոր խնջույք, որին մասնակցել են Հայաստանի խորհրդի անդամները, նախարարները, բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ, թեմական առաջնորդ Խորեն եպիսկոպոսը և Երևանում պարսից հյուպատոս Ասադուլլա խանը (մանրամասն տե՛ս Սամսոն, 1935, 4-7):

1919 թ. հունվար 9-ին»³:

Հայտնի չէ, թե արդյո՞ք ստացվել է պարսկական կողմից որևէ պատասխան գրություն այս հիշեցման առնչությամբ, սակայն կողմերի միջև հաջորդ ամիսների պաշտոնական նամակագրությունը ցույց է տալիս, որ պարսկական կողմը չի շտապել ճանաչել Հայաստանի անկախությունը՝ թողնելով իր դիրքորոշման արտահայտումը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովից հետո:

Կողմերի միջև տեղի ունեցած պաշտոնական նամակագրության բովանդակությունը ցուցում է, որ հայկական կողմի համար էական է եղել Հայաստանի դեսպանի նշանակումը Թեհրանում և դրանով Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի անկախության ճանաչման հարցին վերջնական լուծում տալը⁴, սակայն իրանական կողմը, այնուամենայնիվ, չի շտապել

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 38ա (լուսապատճենը՝ *Հավելված 1.1*-ում):

⁴ Ասվածի ապացույց է, թերևս, Հայաստանի առաջին հանրապետության ռազմական նախարար (1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 24-ը) Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետևյալ պնդումը. «Մեզ շահեկան էր ունենալ յարեւան Պարսկաստանի համակրությունը, թէև նրանից չէինք կարող սպասել ո՛չ տնտեսական, ո՛չ զինուորական եւ ոչ էլ լայն քաղաքական օգուտներ: Իրրեւ իսլամ պետութիւն, նրա բարեացակամ լինելը խիստ կարեւոր էր, եւ սպասուած արդիւնքը ստացուեց Պարսկաստանից: **Նա նախ ճանաչեց մեր անկախութեան փաստը իրաւական կողմից, քանի որ Արդութեանը դեսպան էր՝ համահաւասար միւս պետութիւնների** (ընդգծումը մերն է – Ա. Տ.): Բալամ պետութեան մը ճանաչումով՝ համիսլամութեան եւ համաթուրանականութեան հարուած էր հասնում» (Ադրբեջանի, Վրաստանի, Պարսկաստանի հանդէպ Հայաստանի կեցվածքը մինչև 1920-ի մայիս. Ռուբեն Տեր Մինասյան, *Հայկական ուսումնասիրությունների Անի կենտրոն*, 11 մայիսի, 2022 թ., հասանելի՝ <http://www.anicarc.am/2022/05/11/azerbaijan-georgia-iran-ruben-chapter-7-armenia-foreign-policy-part-1-1920/>, վերջին դիտում՝ 1 օգոստոսի 2022 թ.): Մեկ այլ տեղ Ռ. Տեր-Մինասյանը նշում է. «Պարսից իշխանությունը առաջիններից եղաւ, որ ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկա-

հայկական կողմից առաջարկվող դեսպանին ընդունել որպես Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեհրանում:

Այսպես, 1919 թ. մայիսի 19-ին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը նախ Զուլֆայից հեռագրում է Պարսկաստանի վարչապետ Վոսուղ օդ-Դոուլեին և հույս հայտնում, որ երկու երկրները կարող են վերսկսել բարիդրացիական պետական հարաբերությունները⁵, մեկ օր անց ստանում պատասխան ջերմ գրություն⁶, ապա արդեն հունիսի 13-ին վարչապետ Վոսուղ օդ-Դոուլեին ուղարկած հեռագրում խնդրում է Շահի կառավարության համաձայնությունը՝ Հայաստանի հատուկ ներկայացուցչին Թեհրան ուղարկելու, հայ և պարսիկ ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող բարեկամական կապերն ամրապնդելու և երկու

խութինը եւ ընդունեց Իշխանին իբրեւ պաշտօնական դեսպան, հաւասար միւս պետութեանց դեսպաններուն» (Տեր-Մինասյան, 1990, 174-175):

⁵ Ա. Խատիսյանի հեռագրում, մասնավորապես, նշված է եղել. «*Կը գտնուիմ Պարսկաստանի ու Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանին վրայ եւ կարիք կը զգամ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ յայտնելու խորին ուրախութիւն, որ մեր ժողովուրդները, որոնք միշտ իբրեւ բարեկամներ ապրած են կողք կողքի, այժմ կարող են վերսկսիլ իրենց բարի դրացիական պետական յարաբերութիւնները: Հայաստանը համոզուած է, որ Պարսից կառավարութեան դարաւոր հովանաւորութիւնը Հայերուն պիտի արտայայտուի նաեւ երկու հարեւան պետութեանց բարեկամական յարաբերութիւններու մէջ: Կը խնդրեմ հաղորդել Նորին Վեհափառութեան Շահին իմ ամենաբարձր զգացումներն ու բարեմաղթութիւնները*» (Խատիսյան, 1968, 165-166):

⁶ Գրության մեջ նշված է եղել. «*Նորին Վեհափառութեան հրամանով կը յայտնեմ Ձեզ խորին շնորհակալութիւն բարեմաղթութեանց համար. Հայաստանը կարող է վստահ ըլլայ, որ պարսկական կառավարութիւնը անփոփոխելի կերպով պիտի երեւան բերէ իր բարի դրացիական վերաբերումը դէպի բարեկամ հայ ժողովուրդը և հայկական նոր հանրապետութիւնը*» (Խատիսյան, 1968, 166):

երկրների կենսական շահերին վերաբերող մի շարք հարցեր լուծելու նպատակով բանակցություններ սկսելու համար:

Ա. Խատիսյանի՝ հունիսի 13-ի հեռագրում, մասնավորապես, նշված է. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հայ և պարսիկ ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող բարեկամական կապերն ամրապնդելու, ինչպես նաև գաղթականության, տարանցման, երկաթգծի և մեր երկու երկրների կենսական շահերին վերաբերող այլ բազմաթիվ հարցերի լուծման համար խնդրում է Շահի կառավարության համաձայնությունը՝ Հայաստանի **հատուկ ներկայացուցչին** (ընդգծումը մերն է – Ա. Տ.)՝ օժտված լիիրավ լիազորություններով, Թեհրան ուղարկելու և բոլոր վերոհիշյալ հարցերը լուծելու նպատակով բանակցություններ սկսելու համար: Լիահույս ենք, որ Շահի կառավարությունը կընդառաջի Հայաստանի կառավարությանը՝ հաստատելու իր հետ սերտ հարաբերություններ՝ հաշվի առնելով հայ ժողովրդի ջերմ վերաբերմունքը պարսից ժողովրդի և կառավարության հանդեպ: Հույս ունենք, որ այս խնդրանքը Պարսից կառավարության կողմից դրական պատասխանի կարժանանա՝ հաշվի առնելով հարցի հրատապությունը: Այս ցանկությունն արտահայտում ենք ամբողջ հայ ժողովրդի անունից»⁷:

Պարսկական կողմից ստացված պատասխանում չկա առարկություն Հայաստանի «հատուկ ներկայացուցչին» ընդունելու առնչությամբ, սակայն կա շատ հստակ ընդգծում, որ պարսկական կողմը տրամադիր է ընդունելու Թեհրանում Հայաստանի հատուկ ներկայացուցչին նույնիսկ «անպաշտոն կերպով և անհատապես»: Վոսուդ օդ-Դոուլեից ստացված պա-

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 8 (լուսապատճենը՝ Հավելված 1.2-ում):

տասխանում մասնավորապես նշված է. «*Ի պատասխան Ձեր Գերագանցության Յունիսի 13-ին հեռագրին պատիւ ունիմ յիշեցնել Ձեզ որ Պարսկաստանին Հայ ժողովրդին միացնող աւանդական բարեկամութիւնը շատ ակնայայտ լինելով նոր հաւաստիքների կարիք չկայ. քսան դարու պատմութիւնը ապահովում է երկու ժողովուրդների փոխադարձ համակրանքը, և նրանց անցեալն ու ապագան միացնում են, այսպես ասած, նրանց շահերը. Պարսկական կառավարութիւնը բոլորովին տրամադիր է ընդունելու **անպաշտօն կերպով և անհատապէս Հայաստանի յատուկ ներկայացուցիչը** (ընդգծումը մերն է – Ս. Տ.) Թեհրանում, լուծելու համար ժամանակաւորապէս նրա հետ ընթացիկ հարցերը»⁸:*

Վոսուղ օդ-Դոուլեից ստացված այս պատասխանից հետո Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարությունը որոշում է պարսից կառավարությանն ուղարկել հաջորդ գրությունը, որում հայտնում է արդեն Թեհրանում Հայաստանի կողմից նշանակվող ներկայացուցչի անունը, սակայն գրության մեջ այս անգամ արդեն օգտագործվում է ոչ թե «հատուկ ներկայացուցիչ», այլ «դիվանագիտական ներկայացուցիչ» արտահայտությունը:

Պարսից կառավարությանն ուղարկված այդ գրության մեջ, որը պետք է, որ եղած լինի հունիսի 15-17-ի ժամանակային միջակայքում, տեղ է գտել հետևյալը. «*Ձերդ գերագանցությանն եմ հեռագրում այն մասին, որ մեր կողմից իշխան Հ. Արդուրյանը ընտրվել է Պարսկաստանում Հայաստանի **դիվանագիտական ներկայացուցիչ**, և Ձեր պատասխանին եմ սպա-*

⁸ Նույն տեղում, գ. 197, թ. 19 (լուսապատճենը՝ Հավելված 1.3-ում):

սում նրան Ձեր երկիր ճանապարհելու համար» (Սրապյան, 2022, 18):

Պարսից կառավարության պատասխան գրության մեջ՝ թվագրված 1919 թ. հունիսի 18-ով, որը Երևանում Ա. Խատիսյանին է հանձնել պարսից հյուպատոս Միրզա Ասադուլլախանը (Զոհրաբյան, 1985, 27), արդեն հստակ ձևակերպված է պարսից շահի դիրքորոշումը Հայաստանի առաջին հանրապետությունը ճանաչելու և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու առնչությամբ, քանի որ դրանում երկու կառավարությունների միջև «Բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը» առկախվում է և թողնվում Փարիզի կոնֆերանսում Հայաստանի ճանաչումից հետո: Շահի ուղարկած պատասխանի մեջ նշված է. *«Պարսկական կառավարությունը միշտ ցանկացել և ցանկանում է երջանկություն հայ ժողովրդին և ցանկանում է, որ հայ ժողովրդի ձգտումներն իրականանան: Պարսկաստանի տարածքում մենք միշտ ապահովել ենք հանգստություն հայ ժողովրդին և հատուկ ուշադրություն ենք հատկացրել հայերին: Ցանկանում ենք, որ Պետությունը, որի գլուխ կանգնած էք Դուք, շուտ ճանաչվեք Փարիզի կոնֆերանսի կողմից և երկու կառավարությունների միջև հաստատվեին բարիդրացիական հարաբերություններ (ընդգծումը մերն է – Ա. Տ.) և որ այդ հարաբերությունները դառնային ավելի սերտ: Պարսկաստանի կառավարությունը այսուհետև ևս ամեն ինչով կօգնի հայ ժողովրդին ինչպես խաղաղության կոնֆերանսում, այնպես էլ առհասարակ: Այս հարցում Պարսկաստանի կառավարությունը կարող է տալ իր ամուր երաշխիքը»⁹:*

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 15 (լուսապատճենը՝ Հավելված 1.4-ում):

Շահից ստացված պատասխանը ժամանակավորապես վերջակետ է դնում Հայաստանի առաջին հանրապետությունը Պարսկաստանին պաշտոնապես ճանաչել տալու գործընթացին, և տողերիս հեղինակին պարզ չէ, թե ինչ փաստաթղթի հիման վրա է Գ. Բաղալյանը իր հոդվածում պնդել, թե *«հուլիսի 7-ին (1919 թ. - Ա. Տ.) Պարսկաստանը պաշտոնապես ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատում նրա հետ»* (Բաղալյան, 2019):

Շահից ստացված պատասխանից հետո Հայաստանի կառավարությանը մնում էր մեկ բան. եթե ոչ «դիվանագիտական ներկայացուցիչ», ունենալ ամեն դեպքում գոնե «հատուկ ներկայացուցիչ» Թեհրանում, որին պարսկական կառավարությունն ավելի վաղ՝ մինչև Շահից ստացված պատասխանը, տվել էր իր համաձայնությունը:

Սրանով է պայմանավորված այն, որ 1919 թ. օգոստոսի 1-ին Հայաստանի կառավարության վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը գրություն է ուղարկում Պարսկաստանի կառավարությանը, որում «դիվանագիտական ներկայացուցիչ» արտահայտության փոխարեն արդեն օգտագործված է «լիազոր ներկայացուցիչ» արտահայտությունը և ընդգծված, որ վերջինս ունի Հայաստանի կառավարության մանդատը՝ լուծելու բոլոր այն հարցերը, որոնք վերաբերում են Հայաստանին: Ա. Խատիսյանի՝ 1919 թ. օգոստոսի 1-ի գրության մեջ, մասնավորապես, նշված է. *«Որպես Պարսկաստանի կառավարության բարյացակամ պատասխանի հետևանք, Հայաստանի կառավարությունը Նորին կայսերական մեծության Շահի կառավարությանը կից լիազոր ներկայացուցիչ (ընդգծումը մերն է - Ա. Տ.) է նշանակում իշխան Արդությանին և նրան տալիս է մանդատ՝*

լուծելու բոլոր այն հարցերը, որոնք վերաբերում են Հայաստանին» (Բադալյան, 2019):

Պարսկական կառավարության պատասխանը, որը, ամենայն հավանականությամբ, պետք է, որ ստացված լինի նույն ամսվա ընթացքում՝ օգոստոսին, Թեհրանում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցչի կարգավիճակը հստակեցնելու և դրա համար ընտրված եզրույթի առումով շատ չի տարբերվում նախկինում ստացված գրություններից, քանի որ այն ավարտվում է հետևյալ ձևակերպմամբ. «*Պարսից կառավարությունը կատարելապես տրամադիր է Հայաստանի մասնավոր ներկայացուցչին (ընդգծումը մերն է – Ա. Տ.) պաշտոնապես ընդունել Թեհրանում*» (Բադալյան, 2019):

Դիվանագիտական եզրաբանության առումով այս գրությունը նախկիններից տարբերող մի հանգամանք է միայն այն, որ, ի տարբերություն Ա. Խատիսյանի՝ 1919 թ. հունիս 11-ի (կամ 13-ի) գրությանը տրված պատասխանի, որում ընդգծված էր, որ պարսկական կառավարությունը բոլորովին տրամադիր է ընդունելու «անպաշտոն կերպով և անհատապես» Հայաստանի հատուկ ներկայացուցչին Թեհրանում, այս անգամ արդեն «անպաշտոն կերպով» ձևակերպումը փոխարինված է «պաշտոնապես» տարբերակով:

Այսպիսով, Հայաստանի և Պարսկաստանի կառավարությունների միջև 1919 թ. մայիսից մինչև օգոստոս տևած պաշտոնական նամակագրությունն ու բանակցությունները կողմերին բերում են որոշակի համաձայնության և վերջնարդյունքում 1919 թ. ավարտին՝ մասնավորապես դեկտեմբերի 24-ին, Հովսեփ Արղությանի պատվիրակությունը Կասպից ծովի վրայով հասնում է Անգալի, երկու օր կանգ առնում այնտեղ, ապա դեկտեմբերի 27-ից 29-ը լինում է Ռաշտում, ապա մինչև

1920 թ. հունվարի 3-ը՝ Ղազվինում և արդեն հունվարի 4-ին հասնում է Թեհրան (Զոհրաբյան, 1985, 32-33):

Հովսեփ Արղությանի ընդունելությունը պարսից թագաժառանգի մոտ՝ Գոլեսթան պալատում, տեղի է ունենում հունվարի 17-ին, և հետաքրքրական է, որ Արղությանն իր ելույթի հենց ամենասկզբում ներկայանում է որպես «Հայաստանի անդրանիկ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Պարսկաստանում»՝ նշելով. *«Ձերդ կայսերական բարձրություն. խորապես երջանիկ եմ, որ պատիւ ունիմ ներկայանալու Ձերդ կայսերական վեհափառության, որպես նոր ազատագրւած Հայաստանի անդրանիկ դիվանագիտական ներկայացուցիչ (ընդգծումը մերն է – Ա. Տ.) Պարսկաստանում»* (Սամսոն, 1934 /5/, 78):

Պատասխան խոսքում պարսից թագաժառանգը չի օգտագործել «դիվանագիտական ներկայացուցիչ» արտահայտությունը, և ինչպես Սամսոնն է հիշում՝ *«Ճառի թարգմանությունից յետոյ, գահաժառանգն իր ուրախությունը յայտնեց, որ Պարսկաստանում տեսնում է Հայաստանի ներկայացուցչին (ընդգծումը մերն է – Ա. Տ.), ապա շեշտեց պարսից վեհապետների դէպի հայերն ունեցած սիրալիր վերաբերմունքը եւ պարսից ժողովուրդի բարեկամական յարաբերությունները»* (Սամսոն, 1934 /5/, 78):

Սամսոնի հուշերի շարունակության մեջ ևս ակնհայտ է, որ Գոլեսթան պալատում պարսից թագաժառանգի հետ Հովսեփ Արղությանի հանդիպման ժամանակ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը դեռևս պաշտոնապես ճանաչված չէր Պարսկաստանի կողմից. *«Թէեւ դեռ Հայաստանի Հանրապետությունը պաշտօնապէս ճանաչւած չէր, բայց նրա ներկայացուցիչը Թեհրանում այնպիսի բարեացկամ վերաբերում գտաւ, որ, անխուսափելի պաշտօնական արարողութիւններից յետոյ,*

առանց դժարութեան անցաւ իր վրա դրած պարտականութիւնների կատարման» (Սամսոն, 1934 /5/, 79):

Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի անկախության պաշտոնական ճանաչումը տեղի է ունեցել միայն Դաշնակիցների կողմից 1920 թ. հունվարի 19–ին Հայաստանի անկախության դե ֆակտո ճանաչումից հետո¹⁰: Հայաստանի անկախության ճանաչման լուրը Հայաստան և Պարսկաստան է հասնում մի քանի օր անց (Hovhannisian, 1982, 512; Սամսոն, 1934 /5/, 80) և պարսկական արձագանքներն էլ շատ չեն ուշանում: Հունվարի 23–ին, երբ նոր էր Հայաստանի անկախության ճանաչման լուրը հասել Երևան, Վրաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների հետ միասին վարչապետի գրասենյակ է այցելում և իր շնորհավորանքները հայտնում նաև Պարսկաստանի ներկայացուցիչը (Դարբինեան, 1950, 25), իսկ հաջորդ օրը՝ 1920 թ. հունվարի 24–ին, Թիֆլիսից Երևան է հասնում նաև Պարսկաստանի կովկասյան հյուպատոսի շնորհավորական հեռագիրը, որում մասնավորապես նշված էր. *«Խնդրում եմ ընդունել և յայտնել Հայաստանի կառավարութեան և պառլամենտին իմ անկեղծ շնորհաւորանքները Հայաստանի պետութեան փաստական ճանաչման պատմական մեծ ակտի առթիւ որով դրւում է երկրի քաղաքական և տնտեսական զարգացման ամուր հիմքը: Հաւատացած եմ, որ Հայկական կառավարութիւնը և ժողովուրդը, որոնց համար բացւում է մի*

¹⁰ Դաշնակից պետությունների կողմից Հայաստանի առաջին հանրապետության անկախության դե ֆակտո ճանաչման մանրամասները հանգամանորեն ներկայացված են Ռիչարդ Հովհաննիսյանի՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմությանը նվիրված մոնումենտալ քառահատորյակի երկրորդ հատորում (Hovhannisian, 1982, 511-530; Հովհաննիսյան, 2014, 609-632):

նոր շրջան, կապահպանեն և կամրապնդեն սրտակցության և բարեկամության այն զգացումները, որ հնուց ի վեր կան երկու դրացի ժողովուրդների միջև, որպիսի զգացումներին անկեղծությամբ մեկից անգամ ապացուցել են այն վերաբերմունքի մեջ, որ ունեցել են իմ կառավարությունը և ժողովուրդը հայ ժողովրդի վերաբերմամբ:

Պարսկաստանի Կովկասում հիւպատոս՝ Մաազազեդով-լե»¹¹:

Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի Հանրապետության անկախության պաշտոնապես ճանաչումը օրեր անց մեկ անգամ էլ վերահաստատվում է այդ պահին Կովկասում Պարսկաստանի արտակարգ կառավարական պատվիրակության ղեկավար Սեյյեդ Զիաադդին Թաբաթաբայիի կողմից, ով ընդամենը մեկ տարի անց արդեն դառնում է Պարսկաստանի վարչապետ: Վերջինիս՝ 1920 թ. հունվարի 27–ին Հայաստանի վարչապետ Ա. Խատիսյանին հղած շնորհավորական հեռագրում նշված է. «Համաձայնության կառավարության կողմից Կովկաս–Հայաստանի ճանաչումը ինձ առիթ է տալիս յայտնել Ձեզ իմ անկեղծ շնորհալորանքներս: Ձերդ գերազանցությանն արդեն յայտնի է, որ իմ կառավարությունը ճանաչել է Կովկաս–Հայաստանի անկախությունը և ինձ ուղարկել է արտակարգ միասիայով Կովկասեան հանրապետությունների մոտ: Բազում երկար մնալս արգելք եղաւ, որ ես մինչև այժմ չկարողացայ գալ Երևան՝ Ձեզ հաղորդելու իմ կառավարության բարի մտադրությունները և ջերմ ցանկությունները Հայաստանի ազատության և երջանկության մասին: Յոյս ունեն,

¹¹ Պարսկաստանի Կովկասեան հիւպատոսո ողջույնը (Թիֆլիս, 24 յունւարի), «Յառաջ» օրաթերթ, 1920 թ., 29 հունւարի, № 20, Երևան, էջ 2:

որ [շատ] շուտով բախտ կունենամ [յանդիպել] Ձերդ Գերագանցութեանը, որին խնդրում եմ ընդունել ամենալաւ զգացումներիս հաւաստիքը:

Պարսկական կայսերական կառավարութեան Արտակարգ միսսիայի պետ Կովկասում՝ Թապաթապայի»¹²:

Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը պաշտոնապես ճանաչելու հարցում Պարսկաստանի կառավարության ցուցաբերած դանդաղկոտությունը և սպասողական կեցվածքը 1918 և հատկապես 1919 թվականների ընթացքում պայմանավորված էր ոչ միայն այս երկրի ներքին կյանքում այդ ժամանակահատվածում տիրապետող խառնակ իրավիճակով, քաղաքական ապակայունությամբ, ներքին ապստամբություններով (ջանգալիների շարժում են), արտաքին ծանր մարտահրավերներով, մասնավորապես Պարսկաստանի հյուսիսային տարածքներ՝ ընդհուպ մինչև Թավրիզ, օսմանյան ներխուժմամբ, այլ նաև Անգլիայի՝ այդ ժամանակահատվածում Պարսկաստանում ունեցած հսկայական ազդեցությամբ: Թեև 1907 թ. օգոստոսի 31-ի անգլո-ռուսական համաձայնագրով Անգլիան և Ռուսաստանը բաժանել էին այս երկիրը ազդեցության գոտիների և պետության հյուսիսային հատվածը՝ 790.000 կմ² տարածքով հայտարարվել էր ռուսական ազդեցության գոտի (Բայբուրդյան, 2005, 515), սակայն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, հատկապես 1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանում սկսված հեղափոխական գործընթացների պատճառով անգլիական ազդեցությունն այստեղ աստիճանաբար ուժեղացել էր և ընդլայնվել, իսկ 1918 թ. հուն-

¹² Հայաստանի անկախութեան ճանաչման առթիւ Պարսկական միսսիայի շնորհաւորանքը նախարարապետ Խատիսեանին, «Յառաջ» օրաթերթ, 1920 թ., 3 փետրւարի, № 24, Երևան, էջ 1:

վարին գեներալ Դենստերվիլի գլխավորությամբ բրիտանական ռազմումի մուտքով Իրանի նախկին ռուսական ազդեցության գոտիներ, ամբողջ գարնան ընթացքում դրանց պարբերական համալրումներով, ապա և ամռան ընթացքում Կասպից ծովի առափնյա Գիլան նահանգի քաղաքները (Ռաշտ, Անզալի ևն) գրավելով (Բայբուրդյան, 2005, 560-562) և ի վերջո հուլիսի 30-ին Անգլիայի հետ սերտ քաղաքականություն վարող և անգլիամետ դիրքորոշմամբ հայտնի Վոսուդ օդ-Դոուլեի գլխավորությամբ Թեհրանում նոր կառավարության ձևավորմամբ (Բայբուրդյան, 2005, 563) Իրանը փաստացիորեն ամբողջությամբ հայտնվել էր անգլիական ազդեցության տակ: Հետևաբար, պարսկական կառավարությունը, ինչքան էլ շահագրգռված լիներ Հայաստանի հետ քաղաքական, տնտեսական և առևտրային հարաբերություններ հաստատելու հարցում, այնումենայնիվ, Հայաստանի առաջին հանրապետության անկախությունը պաշտոնապես ճանաչելու խնդրում պարսկական դիրքորոշումը չէր կարող էապես տարբեր լինել Անգլիայի դիրքորոշումից:

Բացի վերը նշվածից Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի անկախության պաշտոնապես ճանաչման հարցում չշտապելու պատճառ կարող էին լինել առնվազն տեսականորեն Փարիզի խաղաղության վեհաժողովից պարսկական կողմի մոտ առաջ եկած որոշ ակնկալիքներ, որոնք կարծես թե ուղիղ բախման մեջ էին նաև հայկական շահերի հետ: Այսպես, 1919 թ. մարտին Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարար Ալի Դուլի խան Մոշավեր օլ-Մամալեքը Փարիզի հաշտության վեհաժողովին է ներկայացնում երեք մասից բաղկացած մի

հուշագիր¹³, որում ձևակերպված էին Պարսկաստանի քաղաքական, իրավական և տնտեսական պահանջները¹⁴: Հուշագրի 8-րդ կետում առաջարկվում էր Պարսկաստանին վերադարձնել ընդարձակ տարածություններ Կենտրոնական Ասիայից, որոնք ձգվում էին Ամուդարյա գետից մինչև Կասպից ծով (Կրասնովոդսկ, Աշգաբադ, Մերվ, Խիվա ևն), և այսրկովկասյան նախկին խանությունների տարածքները (Բաքու, Շիրվան, Դերբենդ, Շաքի, Շամախի, Գանձակ, Ղարաբադ, Նախիջևան, Երևան), որոնք ցարական Ռուսաստանին էին անցել 19-րդ դարում, այսինքն՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների գրեթե ամբողջ տարածքը և Հյուսիսային Կովկասի մի մասը (Բայբուրդյան, 2005, 564; Հովհաննիսյան, 2005, 309): Բացի այդ պարսկական կողմից ներկայացվում էր նաև պահանջ Քրդստանի նկատմամբ, որը, ըստ հուշագրի, բնակեցված էր «իրանական» տարրերով և ընդգրկում էր, ըստ հուշագրին կցված քարտեզի¹⁵, Հյուսիսային Միջագետքը և Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի և Խարբերդի վիլայեթները: Թեև Անգլիայի պնդմամբ Դաշնակիցները վեհաժողովում տեղ չեն հատկացնում պարսկական պատվիրակությանը (Hovhannisian, 284, Հովհաննիսյան, 2005, 310), իսկ հուշագիրն էլ հրաժարվում են մտցնել օրակարգ՝ հիմնավորմամբ, որ Պարսկաստանը չի մասնակցել պատերազմին, և հուշագրի 8-րդ կետն էլ խախտում է «Ռուսաստանի տարածքային ամբողջ-

¹³ “Revendications de la Perse devant la Conférence des préliminaires de paix à Paris”, Paris, Mars, 1919.

¹⁴ Պարսկաստանի պահանջները Հաշտության վեհաժողովից, «Վէճ» հանդես *Մշակողի եւ պատմության*, 1934 թ., թիվ 5 (սեպտեմբեր – հոկտեմբեր), Փարիզ, էջ 108-112,

¹⁵ Լուսապատճենը՝ *Հավելված 1.5*-ում:

ջականությունը» և հաշվի չի առնում նաև այն հանգամանքը, որ Այսրկովկասում դե ֆակտո գոյություն ունեն երեք անկախ հանրապետություններ (Բայբուրդյան, 2005, 565), սակայն պարսկական կողմը հուշագրի պահանջներից հրաժարվում է միայն 1921 թ. փետրվարի 26-ին Մոսկվայում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կնքած պայմանագրի ժամանակ (Hovhannisian, 284, Հովհաննիսյան, 2005, 310)¹⁶: Ռիչարդ Հովհաննիսյանը համարում է, որ Փարիզի վեհաժողովին պարսկական կառավարության ներկայացրած փաստաթուղթը ոչ մի շոշափելի անբարենպաստ հետևանք չի թողել հայ-պարսկական հարաբերությունների վրա¹⁷, իսկ վարչապետ Վոսուդ օդ-Դոուլեն էլ խստիվ դատապարտել է իր երկրի արտգործնախարարի «անկախ գործողությունները»՝ բրիտանական պաշտոնատար անձանց բացատրելով, որ պարսկական պատվիրակության՝ Փարիզում հայտնած տեսակետները չեն արտացոլում Թեհրանի կառավարության դիրքորոշումը (Hovhannisian, 1971, 284, Հովհաննիսյան, 2005, 310), սակայն

¹⁶ Հետաքրքիր է այն, որ 1921 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև պայմանագրի կնքման ժամանակ պարսկական կողմից բանակցում էր այդ պահին արդեն Կոստանդնուպոլսում Պարսկաստանի դեսպան Ալի Դուլի խան Մոշավեր օլ-Մամալեքը, ով հուշագիրը պատրաստել էր և ներկայացրել Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին՝ որպես այն ժամանակ Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարար (Hovhannisian, 1971, 284, Հովհաննիսյան, 2005, 310):

¹⁷ Հավանաբար Ռ. Հովհաննիսյանն այստեղ հաշվի է առել այն բոլոր ջանքերը, որոնք հատկապես 1920 թ. ընթացքում գործադրել են Հայաստանի առաջին հանրապետության և Պարսկաստանի կառավարությունները երկկողմ հարաբերությունների հաստատման, ամրապնդման և առևտրատնտեսական պայմանագիր կնքելու ուղղությամբ: Թեև դրված երկկողմ ջանքերին՝ 1920թ. վերջին Հայաստանի խորհրդայնացման պատճառով որևէ երկկողմ պաշտոնական պայմանագիր երկու պետությունների միջև այդպես էլ չկնքվեց:

փաստ է նաև այն, որ 1919 թ. հունիսի 18-ին Երևանի պարսից հյուպատոսը Հայաստանի վարչապետ Ա. Խատիսյանին է փոխանցել մի գրություն, որում պարսկական կառավարությունը Հայաստանի պաշտոնապես ճանաչումից փաստացիորեն հրաժարվել է՝ թողնելով այդ հարցը ապագային և կապելով այն Փարիզի վեհաժողովի ավարտի և դրա արդյունքների հետ (*Հավելված 1.4*):

Որպես ամփոփում՝ պետք է նշել, որ թեև 1918-1920 թթ. ընթացքում Հայաստանի առաջին հանրապետության և Պարսկաստանի միջև հաստատվել են բավականին լավ հարաբերություններ, լուրջ ջանքեր են գործադրվել դրանց ամրապնդման և հատկապես առևտրային և տնտեսական ոլորտներում ակտիվ գործակցության համար, սակայն Հայաստանի անկախության պաշտոնական ճանաչման հարցում պարսկական կառավարությունը չի շտապել:

Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի անկախությունը պաշտոնապես ճանաչվել է միայն այն բանից հետո, երբ 1920 թ. հունվարի 19-ին Դաշնակիցները ճանաչել են Հայաստանի Հանրապետությունը որպես դե ֆակտո անկախ պետություն: Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի անկախության պաշտոնապես ճանաչումը Փարիզի վեհաժողովի ավարտի և արդյունքների հետ կապելը մի կողմից պայմանավորված էր այդ ժամանակահատվածում Պարսկաստանի՝ Անգլիայից ունեցած չափազանց մեծ կախվածությամբ, մյուս կողմից՝ այդ պետությունն ինքը Փարիզի վեհաժողով էր ներկայացրել մի հուշագիր, որում ներկայացված տարածքային պահանջները ներառում էին նաև Հայաստանի Հանրապետության գրեթե ողջ տարածքը:

Թեև Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված հուշագրին կից քարտեզում գրեթե ողջ Անդրկովկասը, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետության տարածքը ներառելու առնչությամբ առկա է եղել որոշակի անհամաձայնություն այն Փարիզ հասցրած արտգործնախարար Ալի Դուլի խան Մոշավոր օլ-Սամալեքի և Թեհրանում այդ պահին կառավարության վարչապետի պաշտոնը զբաղեցնող Վոսուդ օդ-Դոուլեի միջև, սակայն փաստ է նաև, որ 1919 թ. հունիսի 18-ին Երևանում պարսից հյուպատոսի կողմից Հայաստանի վարչապետ Ա. Խատիսյանին փոխանցված պարսկական կառավարության գրության մեջ, ըստ էության, դիվանագիտորեն մերժված է Հայաստանի անկախության պաշտոնապես ճանաչման հարցը և այն թողնված է Փարիզի վեհաժողովի որոշմանը:

ARTYOM TONoyAN, Ph.D. in Philology

Yerevan State University, Chair of Iranian Studies,

NAS RA, Institute of Oriental Studies,

Researcher, Associate Professor

e-mail: artyom.tonoyan@ysu.am

ON THE ISSUE OF RECOGNITION OF THE INDEPENDENCE OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA BY PERSIA

Although constructive and positive relations were established between the First Republic of Armenia and Persia during 1918-1920, as well significant efforts were made to strengthen them and actively cooperate, especially in the trade and economic sphere, the Persian government seemed to be in no particular hurry to officially recognize Armenia's independence.

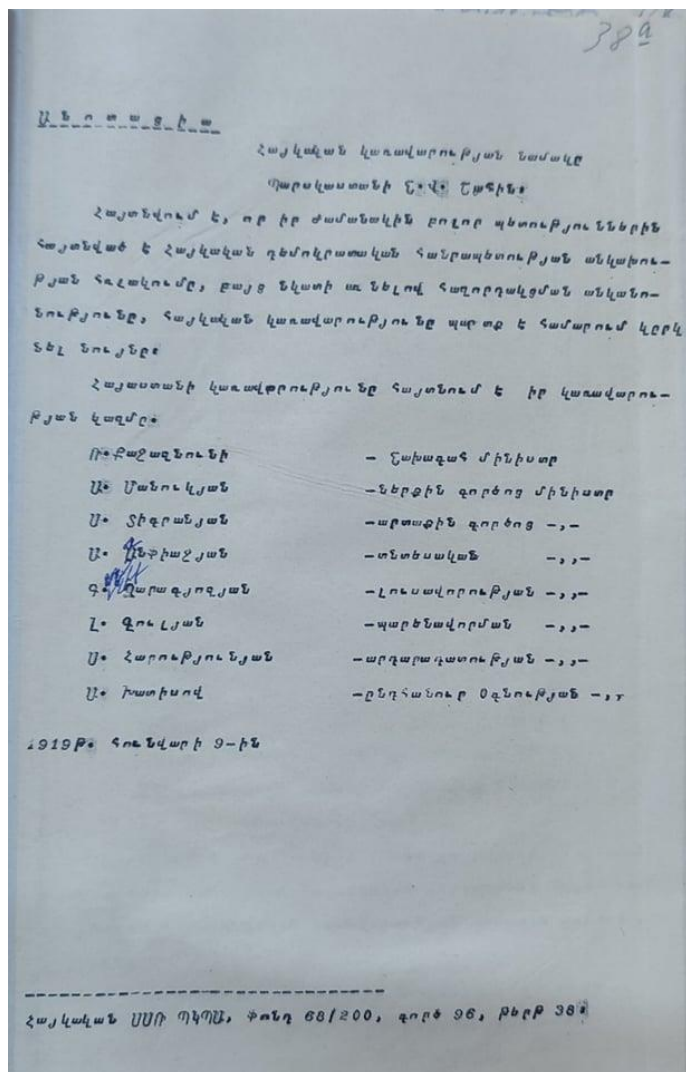
The independence of Armenia was officially recognized by Persia only after the Allied peacemakers recognized the Republic of Armenia as a de facto independent state on January 19, 1920.

Connecting the official recognition of the independence of Armenia by Persia to the end and results of the Paris Peace Conference could be conditioned, on the one hand, on the almost absolute dependence of Persia on England during the period under discussion, on the other hand, on the fact that this state itself submitted a memorandum to Peace Conference, in which the territorial claims included nearly all the territories of the republics of Armenia and Azerbaijan.

On the last point, in particular on the presentation of a memorandum to the Paris Peace Conference and the inclusion of all of territories of former Transcaucasian khanates in it, existed certain disagreements between the Minister of Foreign Affairs Ali Quli Khan Moshavor ol-Mamalek, who delivered the memorandum to Paris, and Vosuq od-Dowleh, Prime Minister of the Persian government in Tehran, but it is a fact that in the official letter of the Persian government, sent by the consul in Yerevan to the Prime Minister of Armenia Alexander Khatisyan on June 18, 1919, the question of the official recognition of the independence of Armenia by Persia was, in fact, diplomatically rejected and given to the decision of the Paris Peace Conference.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1.1. Հայաստանի կառավարության գրությունը Պարսկաստանի շահին, 9 հունվարի 1919 թ. (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 38ա):

1.2. Հայաստանի վարչապետ Ա. Խատիսյանի՝ հունիսի 13-ի
հեռագրի պատճենը Պարսից կառավարությանը (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ.
13, թ. 8):

8

C O P I E

N66/9

8

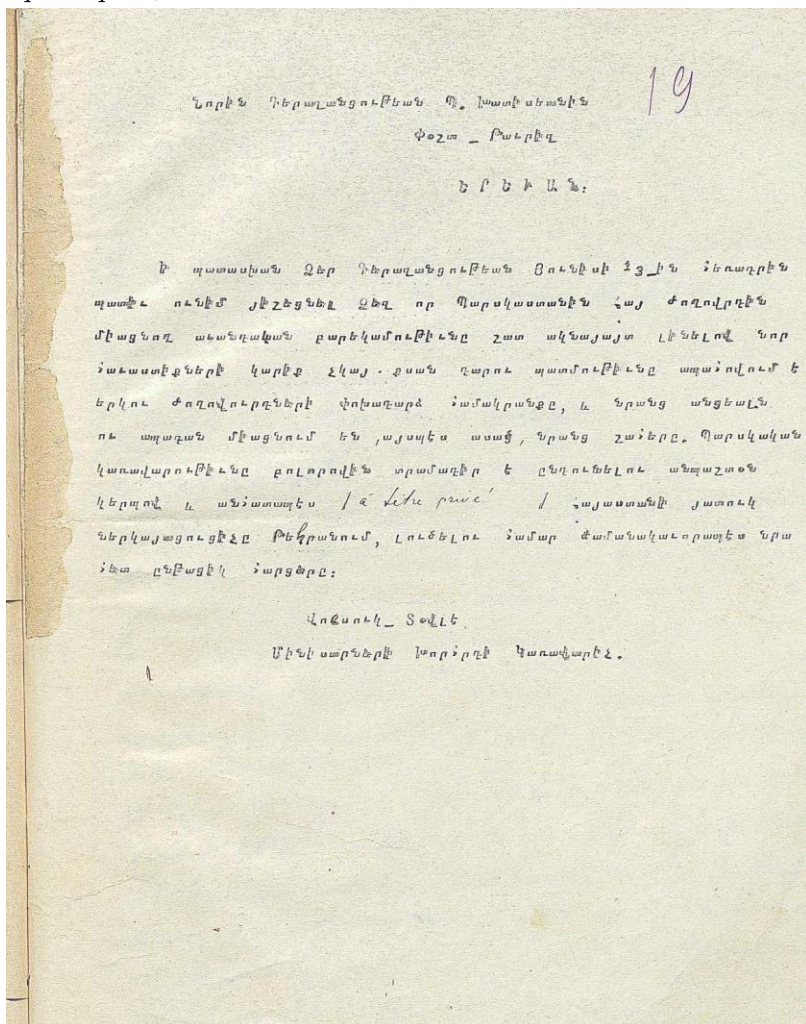
à Son Altesse
M. le Président du Conseil des Ministres
de Perse
T E H R A N
+*****+

partant du sentiment de l'amitié immémoriale existante entre le
Gouvernement I. le Schah et le peuple arménien, le Gouvernement de la
République d'Arménie, en vue d'affermir les liens qui rattachent le peuple
Persan au Peuple Arménien et pour résoudre plusieurs ^{questions} courantes concer-
nant les réfugiés, le transit, le chemin de fer qui touchent vivement
les intérêts vitaux de deux pays, prie le Gouvernement de S.M.I. le
Schah d'accorder Son consentement à l'envoi à Téhéran d'un Représentant Spécial
d'Arménie, muni des pleins pouvoirs pour entamer tous pourparlers et
résoudre, d'accord avec le Gouvernement I. Persan, toutes questions sus-
mentionnées. Dans la ferme foi que le Gouvernement de S.M.I. le Schah
ira au devant du désir du Gouvernement
d'Arménie d'entrer en relations étroites avec le Gouvernement I. persan
étant donné les bons sentiments du peuple arménien envers le peuple et
le Gouvernement Persans, informé par le rapport de M. S. Arantian, l'ex-
Président du Conseil Arménien National de Bakou, que ce désir du peuple
Arménien sera favorablement accueilli par le Gouvernement I. Persan
en attend, vu l'urgence de la question, une prompte et favorable réponse et
le prie d'agréer etc.

A. Khatissian

Ministre-Président
de la République d'Arménie

1.3. Պարսից կառավարության վարչապետ Վոսուդ օդ-Դոուլէի պատասխան գրությունը Ա. Խատիսյանի հեռագրին (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 197, թ. 19):

1.4. Պարսից շահի՝ 1919 թ. հունիսի 18-ի պատասխան գրությունը Հայաստանի կառավարության վարչապետ Ա. Խատիսյանին (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 15):

передат хатини

Отъ Его Величества Шахеншаха Персiи на имя Министра
Предсѣдателя.

18/VI 19 15

Персидское Правительство всегда желало и желаетъ счастья
армянскому народу и желаетъ, чтобы чаяніа армянскаго народа
были осуществлены. На территорiи Персiи мы всегда обеспечива-
ли армянскому народу спокойствіе и особенное вниманіе ока-
зывали армянамъ. Мы желаемъ, чтобы Государство во главѣ кото-
раго Вы стоите быто бы скорѣе признано Парижской Конферен-
ціей и установило бы добрососѣдскія отношенiа между обоими
правительствами и чтобы эти отношенiа стали бы ^{еще} тѣснѣе. Пра-
вительство Персiи будетъ и впредь во всемъ помогать армян-
скому народу, какъ на мирной конференціи, такъ и вообще. Въ
этомъ правительствѣ Персiи можетъ дать свое твердое увѣреніе.

ВЪ Р И О :

1.5. Փարիզի հաշտության վեհաժողովից պարսկական պատվիրակության տարածքային պահանջները պատկերող քարտեզ, որը զետեղվել է արտաքին գործերի նախարար Ալի Ղուլի խան Մոշավեր օլ-Մամալեքի ներկայացրած հուշագրում¹⁸:

¹⁸ “Revendications de la Perse devant la Conférence des préliminaires de paix à Paris”, Paris, Mars, 1919.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Բադալյան, Գ. (2019), Հայաստան-Պարսկաստան հարաբերությունները 1918-1922-ին, *Հայկական ուսումնասիրությունների Անի կենտրոն*, 12 հունիսի, հասանելի՝ <http://www.aniarc.am/2019/06/12/armenia-iran-1918-1922-garnik-badalyan/>, վերջին դիտում՝ 25 հուլիսի 2022¹⁹:

2. Բայբուրդյան, Վ. (2005), *Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)*, Երևան, Զանգակ-97:

3. Դարբինեան, Ռ. (1950), Հայաստանի Հանրապետության օրերուն, «*Հայրենիք*» ամսագիր, հատ. XXVIII, № 6, յունիս, Բոստոն, էջ 24-36:

4. Եսայան, Ա. (1967), *Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922 թթ.*, Երևան, Միտք:

5. Զոհրաբյան, Է. (1980), Հայ-իրանական հարաբերությունները Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին ամիսներին, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, № 3(42), էջ 155-161:

6. Զոհրաբյան, Է. (1985), *Սովետական Ռուսաստանը և հայ-իրանական հարաբերությունները (1920-1922 թթ.)*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն:

7. Զոհրաբյան, Է. (2010), Հայ-իրանական (պարսկական) կապերը, *Հայոց պատմություն, հատոր IV, Գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.)*, պատասխանատու խմբ. Ղազարխեցյան Վ., Երևան, Զանգակ-97, էջ 126-129:

8. Խատիսյան, Ա. (1968), *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը*, Բ հրատ., Պէրոյթ, Տպարան Համազգային, 1-ին հրատ. 1930 (Աթենք, Նոր օր), 3-րդ հրատ. 2021 (Երևան, Անի կենտրոն):

¹⁹ Առաջին անգամ «Հայաստանի առաջին դեսպանությունը Իրանում» անվան տակ 6 մասով լույս է տեսել www.diplomat.am կայքում 2013 թ. մայիսի 17-ից հունիսի 27-ի ընթացքում:

9. Հովհաննիսյան, Ռ. (2005), *Հայաստանի Հանրապետություն, հատ. I, Առաջին տարին, 1918-1919*, Երևան, Տիգրան Մեծ:

10. Հովհաննիսյան, Ռ. (2014), *Հայաստանի Հանրապետություն, հատ. II, Վերսալից-Լոնդոն, 1919-1920*, Երևան, Տիգրան Մեծ:

11. Սամսոն (1934 /3-6/), Հայաստանի դեսպանը Պարսկաստանում, Վէս, Փարիզ, թ. 3, էջ 61-73; թ. 4, էջ 96-103; թ. 5, էջ 72-85; թ. 6, էջ 73-65:

12. Սամսոն (1935), Դեպքերը հայ-պարսկական սահմանի վրա, Վէս, Փարիզ, թ. 4, էջ 1-13:

13. Սուքիասյան, Հ. (2009), կազմ., առաջ. և ծանոթ., *Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս). փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու*, Երևան:

14. Սրապյան, Ա. (2022), *Պարսկաստանի հարաբերությունները Հայաստանի առաջին հանրապետության հետ (1918 – 1920 թթ.). «Իրանագիտություն» մասնագիտությամբ արևելագիտության բակալավրի որակավորման աստիճանի հայցման համար ներկայացված և պաշտպանված ավարտական աշխատանք*, Երևան, 2022:

15. Վրացյան, Ս. (1958), *Հայաստանի Հանրապետություն, Բ հրատ., Բէյրութ, Տպարան Մշակ, 1-ին հրատ. 1928 (Փարիզ), 3-րդ հրատ. 1993 (Երևան, Հայաստան), 4-րդ հրատ. 2018 (Երևան, Անտարես)*:

16. Տեր-Մինասյան, Ռ. (1990), *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատ., 4-րդ հրատ., Երևան, Ադանա, 1-ին հրատ. 1952 (Լոս Անջելոս), 2 հրատ. 1979 (Պէյրութ, Տպարան Համագգային), 3-րդ հրատ. 1982 (Թեհրան), 5-րդ մասնակի հրատ.՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» վերնագրով՝ 2017 (Երևան, Անի կենտրոն)*:

17. Bayāt, K. (2000), *Negāhī be monāsebāt-e Īrān va jomhūrī-ye avval-e Armanestān, 1918-1921* [Հայացք Իրանի և Հայաստանի առաջին հանրապետության հարաբերություններին, 1918-1921], *Moʼāleʼāt-*

e Āsiā-ye markazī va Qafqāz, sāl-e haštom, doure-ye sevvom, № 25 (bahār), Tehrān, ss. 125-132.

18. Hovhannisian, R. (1971), *The Republic of Armenia, vol. I, The First Year, 1918-1919*, University of California Press, թրգմ. տե'ւ Հովհաննիսյան (2005):

19. Hovhannisian, R. (1982), *The Republic of Armenia, vol. II, From Versailles to London, 1919-1920*, University of California Press, թրգմ. տե'ւ Հովհաննիսյան (2014):